

AZ UKRÁN KULTÚRA LEMEZTELENÍTÉSE
Megjegyzések Okszana Zabuzsko *Terepvizsgálatok az ukránok szexuális életéről* c. regényéhez

Bagi Ibolya

„Nőnek születél. Korlátod – adottság.
Holdad alszik, színezüst horog.
Mint késhegynyi finom fűszerporok,
Véredben a kiszolgáltatottság.”

(idézet a regényből)

„Egy mai ukrán nő feminista regénye” – írja a magyar kiadás¹ fűlszövege – majd később: „furcsa és tragikus Zabuzsko feminizmusa”. S bár a hírnév, amit a regény rövid idő alatt kivívott magának, elsősorban ennek szól (kuriózum!), a szöveg messze nem felel meg a feminista regény kritériumainak. Szerencsére!

Mint közismert, 60-as évek amerikai nőmozgalma, majd a 70-es évektől kezdődően a feminista irodalomkritika érdeklődése a „nemi szerep”-re („gender”) irányult, és sokkal inkább a társadalmi szerepvállalással kapcsolatos problémákra, mint a biológiai tényezők kérdésére összpontosult. A feleségként és anyaként sikeres és boldog amerikai nő uralkodó kulturális képzelete olyan modellt körvonalaz, melyben a beteljesüléshez és identitásuk elnyeréséhez a nőknek el kellett fogadniuk a teljes szexuális passzivitást, a férfi-dominanciát és a termékeny anyaságot. E feminin misztika hatástalanítása s a női emancipációért folyó küzdelem újabb stádiuma jelentős szépirodalmi és kritikai művek létrejöttét eredményezte, melyek hatással voltak az európai irodalom tendenciáira is.

Kétségtelen, regényünk szerzője is nő, főhőse egy szenvedélyes nagy szerelem áldozata, nőiségében megalázott, magára hagyott ember, a szerző alter-ego-ja (költő, irodalomtörténész), aki zaklatott monológban, helyesebben önmagával folytatott párbeszédben adja elő szerelmének s megaláztatásának történetét. Az érdekes irodalmi „nyersanyag”, az erotikus, gyakran

¹ Okszana Zabuzsko: *Terepvizsgálatok az ukránok szexuális életéről* (Fordította Körner Gábor) Bp. 1999.

már-már a pornográfiát súroló jeleneteket, szadista epizódokat, s nosztalgikus-romantikus meditációkat, lírai kitérőket egyaránt tartalmazó szöveg azonban még nem lenne elég ahhoz, hogy a művet „világirodalmi szintű” alkotásként tartsuk számon. S bár nem hiányzik a „női image”-ek sokfélesége, a maszkulin sztereotípiák elutasítása, a női nemiséggel kapcsolatos utalások Freudra és Lacan-ra, mégsem sorolhatjuk a „Terepvizsgálatokat...” a „klaszszikus” feminista művek közé. E sok szálból szövődő regény nem csak egy személyes érzelmi és tudatállapot, nem csak egy nő önmagában (nőiségében, tehetségében, önnön létjogosultságában) való megrendülésének, testi-szellemi krízisállapotának sokkoló erejű rajza, hanem egy nép, egy nyelv, egy kultúra önmegvalósító törekvéseinek, identitás-zavarainak, sikereinek és kudarcainak hiteles művészi dokumentuma.

A regénybeli vezérmotívum, mely a két főszereplő, Mikola a festő és Okszana a költő személyes alkotói törekvéseihez kötődik – „Mindig egy- valamit akartam, megvalósítani magamat” (68) – tágabb, az ukrán történelem, a nemzeti kultúra, az anyanyelv dimenziójában értelmeződik. Mondhatnánk, a szerelem csak ürügy. De nem: hiszen mint tudjuk, a „szerelem kultúrtörténete” magában foglalja mindazokat a kérdéseket, melyeket egy adott kor, régió, szellemiség hordoz, s a személyes élmények, tapasztalatok mögött mindig ott húzódik a kultúra egyszerre transzcendens és materiális determinációs hálója, mint a védelem és fogság lehetősége, attól függően, hogyan korlátozza vagy éppen teljesíti ki személyes törekvéseink terét.

Önmeghatározás az alkotásban és a szerelemben – mint a személyes lét problémája – intim naplóként olvastatja velünk Zabuzsko könyvét. Önmeghatározás a történelemben és kultúrában – mint a nemzeti lét, egy közösség problémája – bölcséleti jellegű fájdalmas önvizsgálattá, helyenként önkínzóan racionális kultúr-antropológiai traktátussá emeli a szöveget. A „nőnek születni Ukrajnában” olyan alaphelyzet, melynek többszintű megélése adja a regény külső és belső történéseinek vázát, s e sorsszerűséggel szembeni lázadás, kitörési vágy a konfliktushelyzetek tragikus, vagy éppen groteszk láncolatát. „Kitörni! – megdöbbenett a szó, amit olyan könnyedén kiemelt a szótáradból, mintha előre tudta volna, hogy melyik oldalon üsse fel – e szóval tudatosította, egyszersmind megerősítette, megszilárdította csalhatatlan nemi ösztönödet, aminek köszönhetően beléd hasított első éjszaka a felismerés: kedvesem, testvércém, édes kisfiam, gyere hozzám, belém, körbefonlak, magamba zárlak, megszüllek újra, így, örökre együtt...” (87).

Az önmagát – nem kis iróniával – „a nemzeti gondolat szerencsétlen szexuális áldozatának” (127) nevező hősnő saját szenvedéseiből csinál úgy-mond „témát”: a feminista irodalomkritika terminusával élve kapcsolatot teremt szexualitás és textualitás között. „csak ekkor, amikor a félbemaradt előadás és a tüzes sodronyként az agyadba fűrődő hogyan-éljek-tovább vegyes érzésével becsuktad mögötte az ajtót, s a testedet borzongató hideglelős-émelygő remegéssel, ami már több mint egy hete nem csillapodott benned, mintha egy önműködő baba lennél, melyben az összes kis kerék és csavar kiugrott a helyéről, hogy csak pépeset tudtál enni, aludni pedig pár egymást követő éjszaka egyáltalán nem – a tükör felé fordultál, csak ekkor pillantottad meg – amint felcsillant, kirajzolódott, művészi ívet adva ajkadnak a maradék szétkenődött festékkel – azt a bizonyos bűvös-szarkasztikus mosolyt (kurva, mit csináljak, kurva...): micsoda téma – olvastad ki a mosolyból – az isten bassza meg, jó kis téma...” (145).

E durva kifakadás alpári szóhasználata mögött is az önnön személyes kínját az alkotásban feloldó, "elidegenítő" költői mentalitás húzódik meg. A téma megformálása, a megszólaltatás belső kényszere és a láttatás missziója a szerelemben kapcsolja össze a költőt és a festőt – az alkotás gyönyöre és a szerelmi szenvedélyben való kiteljesedés egy hajdan volt egység, a teljesség megtapasztalásának kivételes, mulékony, töredékes pillanatát jelenti. Az alkotás és a szerelem transzcendens élménye egybecseng: „Szerzőnek lenni – alkotni – annyi, mint magunknak követelni azt, ami Isten kizárólagos előjoga. [...] hiún pöffeszkedünk és alkotónak képzeljük magunkat – pedig csak az eredeti *általános terv* egy kis szilánkja csillant meg előttünk, azé a tervé, ami alapján hajdanán *teremtetett* a világ – a semmiből, egésznek és gyönyörűnek, s amitől az emberiség [...] eltért, s a kezdeti vakító teljesség emlékét [...] a valláson kívül csak a művészet és a szerelem őrzi” (151).

A szerelem s a szenvedély extatikus élménye az önnön individualitásába zárt ember kiszabadulását jelenti a végtelenbe s az örökkévalóságba, s ha csak pillanatokra is, de kielégíti egység-vágyát, feloldozza elkülönültsége tudatának terhe alól: „...hiszen szeretkezés közben az ember valójában nem is a partnerével szeretkezik, nem, hanem a névtelen, háborgó hatalommal, amelynek árama átjár minden élő, bekapcsolod magad, hogy pár pillanatra – óóó ! – katapultálhass a lángoló körvonallakkal vibráló feketeségbe, amely névtelen és határtalan, ezen alapul minden pogány kultusz, [...] ám a mi korunkban, amely ugyan alapjában véve kereszténység utáni, már el van vágva a visszaút az egyetemes egység orgiasztikus ünnepéhez: mi mindegyikünk

külön-külön, reménytelenül meg vagyunk fertőzve önnön énünk súlyának és sűrűségének átkos tudatával...” (23).

Elkülönülés és együvé tartozás, a személyiség autonómiájának igénye, s a „tartozni valakihez” állapot utáni sóvárgás egyidejűsége, gyakran egymást kioltó ereje *hiányélményként* fogalmazódik meg mind a személyes lét, mind a nemzeti kötődés szintjén. A „jelen lenni a világban” (ami egyaránt jelenti Ukrajnát, s a festő énjének csak ritkán megnyíló zárt szféráját), a „világ iránt érzett szeretet megosztásának” vágya hajszolja a lányt, s tartja benne ébren a lázadás szellemét: „mindegy, csak kitörni, kikecmeregni ebből a kerékvágásból, ebből az örökös ukrán nemlétre kárhoztatottságból” (44). A „hontalanság/otthonalanság” valós élménye (elvesztett gyerekkori otthon, Amerika idegensége) és metafizikus tapasztalata (kulturális talajtalanság) egybefonódik – a kiútkeresés terepe az élő és szépséges anyanyelv, a megőrzött és újjászülető irodalom, s a szabad, félelemmentes szerelem lesz).

A nyelv otthonossága – védelem az idegenség, a kiszolgáltatottság ellen, az önazonosság bensőséges világa.

„A nyelv, bár nem értették, a közönség szeme láttára áttetsző, tűnékeny csillogó, szinte vékony üvegből fűjt búrát vont köréd, aminek közepében, ők ennyit láttak, valamiféle varázslás folyt: valami élt, lüktetett, kiegyenesedett, felhasadozott, lángok futották el – majd ismét köddé foszlott, ahogy egy leheletfinom üveghez illik, végére értél a felolvasásnak – körülfont, beraagyogott és oltalmazott a gömb, s ekkor rájöttél, hogy a házad – a nyelved, amit rajtad kívül istenigazából jó ha néhány száz lélek ismer az egész világon – mindig veled van, mint csigával a háza, és más, nem hordozható ház nem adatott neked, asszony, bárhogya kapálózol...” (19)

A nyelv azonban csakúgy, mint a nemzeti kultúra, a történelem sodrásában egzisztenciálisan fenyegetett, s csak akkor képes megtartó, lét-alapozó szerepet játszani, ha kapcsolódik az élet eleven áramához, ha átszemélyesíthető, ha van, aki beszélje, művelje, ha megfogható, érzékelhető. „persze az anyanyelv a legtáplálóbb, ez van legjobb hatással az érzékszerveidre: éje-szemöldök bársony, nem inkább meggypiros (meggyízű?), szőke (haj illata?)... így van ez – amint közelebből kezded szemlélni, szétfoszlik, szétforgácsolódik – sohasem áll össze, mindig rettenetes, fizikai szomszúságot érzel nélküle, mint a sivatagban – az eleven, meghitt nyelv nélkül, bár ott csobogna éneklő hanglejtésével, mint a patak, ha hallanád távolról, ahogy csobban, istenuccse, rögtön meggyógyulnál!” (69)

Az irodalom is csak akkor életképes, ha folyamatos dialógusban van egy adott kor szellemiségével, ha olvasóra talál, egyébként elpusztul, elsorvad, kiüresedik. Az olvasatlan könyv, a Zabuzskonál egyáltalán nem szokatlan hasonlattal élve „akár egy kielégítetlen nő” kihűl, s nemes adomány, ha idők múltával újjáéled, hírt ad magáról, mint Leszja Ukrajinka költészete: „zsibbadt ujjal és könnyes szemmel olvastad az *Erdei dal* fordítását, amit megküldtek neked ide, Amerikába, a Broadway részére jóváhagyott változatot, élvezettel szívtad be, mint egy narkós, megcsonkítva is forró lehelletét: él, él! Nem veszett el, hetven év múltán, egy másik földrészen, másik nyelven – nini, felbukkan!” (47)

A hagyományok ébren tartása nem meghirdetett és hivatalból teljesítendő kultúr-misszió, hanem a tovább élés/túlélés/újjászületés biztosítéka. Az alkotás mágia, varázslat, termékenységi rituálé, – a tehetség megnyilatkozási kényszere „átok és áldás”, eleve elrendelt feladat (a kiválasztottaknak!) részt vállalni a teremtésből, s a művészet szintjén – költészetben, festészetben – s megmutatni, még ha a kényszerű profanizálás útján járva is, annak spirituális lényegiségét. „meg vagy átkozva – a holtak iránti hűséggel mindazok iránt, akik szintén nyugodtan írhattak volna oroszul, lengyelül, néhányan akár németül is, és élhettek volna egészen máll életet, mégis felapították magukat, mint a fát, és beledobták az ukrán irodalom paraszába, és szar se lett az egészből, csak elszúrt életek meg olvasatlan könyvek, ma pedig itt vagy te, aki méltatlan vagy rá, hogy átlépj ezeken az embereken – méltatlan, és kész, jelenlétük időről időre felszikkázik a hétköznapi, jobbára szürke létben, ez a te családod, a családfád, te nyavalyás arisztokrata...” (47).

A szerelem régtől vágyott lelki-szellemi egymásra találás, két azonos nyelvet beszélő ember sorsszerű találkozása, a nő életében az első ukrán férfi megjelenése, akinek „nem kellett megtanítani a nyelvet”, s akinek szükség-szerű eljövételét a költő versei mintegy megelőlegezték, s prófétikus módon, a tudatalatti sejtelmek, megérzések szintjén a fájdalmas vég előhírnökei is lettek. A számos megelőző kapcsolat, barátság, szerelem, házasság, mind a „térítés”, az „ukránosítás” jegyében zajlott, ahogy ironikusan maga a hősnő fogalmazza meg: „hivatásos ukránosítóként működél, mintha minden pasit egy-egy újabb szervvel kellett volna kiegészítened, egyszer majd független, vagy inkább még-el-nem-pusztult országunkban, ha csak addig el nem pusztul, igazán alapíthatnának egy rendkívüli kitüntetést a kiemelkedően nagyszámú fekvőhely ukránosítása terén végzett munkásságodért, teljesen ledöbbenének az általad megtérítettek listáján!” (41)

A nő Mikola iránti szerelmében az identitáshoz vezető út nyílik meg, melyben organikusan – s el lehet játszani a kifejezésekkel, „orgiasztikusan” – kapcsolódik egybe a személyiség egység-érzékeléséhez nélkülözhetetlen testi-lelki-szellemi öröm, kielégülés, valamiféle teljességélmény. (Boldogság?) „ő volt az első férfi, aki a *te világodból* jött, az első, akivel nem csupán társalogtatok, de egyszersem éreztétek a szavak mögött megbújó, kútmélyről csillogó-tündöklő rejtekhelyek feneketlen mélységét is.” (41)

A „kifelé és befelé szeretni” állapota, a fajfenntartási ösztön, az erotikus szenvedély együttese egy új létminőséget alapozhatna meg, mely a személyiség zárt terét kitágítva a megmaradás esélyét adná egy pusztulással fenyegetett világban. A közép-kelet-európai irodalomból jól ismert „nemzethálal-vízió” romantikus képe helyett Zabuzsko a szerelmi extázis allegóriájában jeleníti meg a nemzeti túlélés lehetőségét: „hányan vagyunk egyáltalán, mi, kinkeservesen, a történelem **ellenében megmaradt**, szerencsétlen ukrán értelmiségiek – alig egypáran, azok is szétszóródva, kihalással fenyegetett faj, kipusztulófélben lévő törzs, nekünk muszáj, hogy éjjel-nappal vadul szaporodjunk, lépten-nyomon szeretkezzünk, orgiasztikus kielégületlenséggel összeolvadjunk kezek és lábak egyetlen hatalmas, boldogságtól sikongó-nyögő fészkévé, önmagunkkal beborítva, újra benépesítve a radioaktív földet!” (88)

E „túlélési program” elementáris szenvedéllyel átélt utópikus terveze azonban nem realizálható, hisz ahogy kiteljesedésének feltétele, úgy bukásának oka is a szellemi-lelki törekvések és a valós élet adta lehetőségek közötti áthághatatlan szakadék. A gonosz jelenléte. A történelem romlottsága. A zsigerekben hordozott félelem. A rabságba kényszerítettség. „A rabság a félelemmel való fertőzöttség. A félelem pedig megöli a szerelmet. Szerelem nélkül pedig gyerekek, versek, képek – mind-mind halállal viselősek” (171).

A nyugati civilizációban ismeretlen zsarnoki hatalom, a személytelen gonosz beszivárgása a személyes lét legrejtettebb zugaiba, az apáktól örökölt félelem, a GULAG emléke és kitörölhetetlen jelenvalósága a mindennapokban mind egzisztenciálisan, mind kulturálisan lecsupaszítottá, védtelenné teszi az embert. A szerelmet kezdettől fogva megzavaró baljós sejtelen, amit a lány fogalmaz meg, többször visszatér: „úgy érzem, hogy nyitva állsz a gonosz előtt”.

S ez nem valami emberi hibára, személyes bűnre történő utalás, ez maga a metafizikai gonosz – a XX. századi kelet-európai történelem nagy traumájában testet öltve: „maguk nem ismerik a leküzdhetetlen, metafizikai gonosznak való alávetettséget, amikor semmi sem rajtad múlik – amikor

olyan lakásban nősz fel, melyet állandóan lehallgatnak, te pedig tudsz róla, és megtanulsz egyszersmind a láthatatlan közönség előtt beszélni: hol hangosan, hol jelekkel, hol pedig hallgatni, amikor az első kamaszkori szerelmedről kiderül, hogy rád állított spicli...” (123).

Mindez, az erőszakkal, szadizmussal, hatalommániával fertőzöttség különleges mércével mérhető élethelyzeteket, sorsmintákat, kultúrképzeteket és történelmi perspektívákat rajzol fel, s érvényteleníti a hagyományos erkölcsi normákra épülő külső (amerikai) megítélés hitelességét. Szolgáljon erre igazolásul a regény legtöbbet idézett része: „Mit felelhetek neked Donna? Hogy minket olyan férfiak neveltek, akiket orrba-szájba basztattak, s hogy később ugyanezek a férfiak dugtak meg minket, s hogy mindkét esetben ugyanazt tették velünk, amit az idegen férfiak övelük? S hogy mi olyannak fogadtuk el és szerettük őket, amilyenek, mert ha nem fogadjuk el őket, az azt jelentette volna, hogy azoknak, az idegeneknek az oldalára állunk? S hogy nekünk nem volt más választásunk és nem is lesz, mint választani az áldozat és a hóhér, a nemlét és az elemészto lét között?” (173)

A szabadság hiánya, a választás képtelensége megnehezíti mind a történelemben, mind szerelemben eljátszható pozitív szerepek vállalását, a tragikum kitörölhetetlen eleme e jellegzetesen XX. századi színjátéknak.

S hogy mégsem végérvényesen lezárt, s kudarcos állapotról van szó, mutatja a megoldás konok akarása, a hősnő válasza az önmagának feltett kérdésre: „Mennyi idő, amíg elfelejtelek, mennyi – amíg elfelejtesz” – egy kultúrtörténeti példával felidézésével, mely szerint a kínok vállalása a megváltás egyedüli útja:

„Meddig megyünk még protopópa? kérdezte a kiugrott Avvakumtól a felesége, aki a száműzött után botorkált a végtelen pusztában, és a céltalan úttól elgyötörve leült egy bokornál – s ezt a választ kapta: Amíg meg nem halunk, édes nejem.”